

Cumhuriyetçi yurttaşlık, Çokkültürlülük ve Kadın Yurttaşlar

Yurttaşlık, gerek siyaset gerekse akademik literatürde 1990’lardan sonra yeniden popülerlik kazanan, karmaşık, çok yönlü ve çekişmeli bir kavramdır. Tarihsel olarak yurttaşlık “yetkin siyasal toplum mitosu” ile donanmış Yunan *polis*lerine aktif katılım olarak ortaya çıkmıştır. Yurttaşlığın bu erken klasik versiyonu, cumhuriyetçi yurttaşlık kuramının antik köklerini oluşturmaktadır. Yurttaşlık Roma İmparatorluğu’nda yasal bir statü olarak öne çıkmıştır. Yurttaşlığın “altın dönemi” ise ulus-devletler çağıdır. Modern ulus-devlet yurttaşlığı hem hukuksal bir statü hem de bu statüye bağlı haklar olarak belirmektedir. Cain ve Yuval Davis, yurttaşlık düşüncesinin aidiyet ile kurduğu ilişkiyi göz önüne alarak, yurttaşlığın aidiyetin katılımcı boyutuna vurgu yaparken, kimliğin, bu aidiyetin daha çok birliğin duygusal boyutu ile ilişkili olduğunu belirtmektedir¹. Bu anlamda aidiyetin katılımcı boyutu olarak yurttaşlık, haklar alanına ve yaratılan siyasal birime katılım ile özdeşleşir. Ancak modern siyaset kuramında aidiyet, bu katılım ile birlikte düşünülür, çünkü siyasal birimin oluşum kurgusu egemenliğin bir siyasal bütüne verilmesidir. Dolayısıyla katılım, yurttaşların kendilerinden kaynaklandığı ve onları ifade ettiği inancını taşıdıkları siyasal bütün içinde haklar kullanmaktır. 18. yüzyıldan bu yana Batıda siyasal birimler yurttaşlığı bir ulus-devlete üyelik biçiminde tanımlamışlardır. Ulusal yurttaşlık bireylerin kimliklerine biçim veren ve hakları kullanmalarını sağlayan önemli zeminlerden biri olmuştur.

Özellikle Batıda modern ulus-devletlerin farklı biçimleriyle refah devleti biçiminde gerçekleşen örgütlenme yapısı, 1960’ların bireyselleşme, sekülerleşme süreçleri ve toplumsal hareketleri ile yurttaşlık 1970’ler ve 1980’ler boyunca demode kavramlardan biri haline gelmiştir. Refah devletinin çözülmesi, küresel ekonomideki değişimler, artan küresel “yoksulluk” ve etnik ve siyasal çatışmaların etkisiyle ivme kazanan insan hareketliliği ile Batıda oluşan çok-kültürlü nüfus yapısı, İslam’ın Avrupa’da pek çok majör konu ile ilişkili bir tartışma alanı haline gelmesi, ulusal-sınırları yeniden şekillendiren gelişmeler (eski Doğu bloğu ülkelerindeki siyasal sınırlara ilişkin gelişmeler ya da bazı ulus-devletlerin içindeki artan bölgesel özerklik baskıları), Avrupa bütünleşmesi sürecinde gelişen Avrupa yurttaşlığı gibi gelişmeler yurttaşlık tartışmasını yeniden alevlendirmiştir. Günümüzde artık yurttaşlığı açıklamaya yönelik modeller veya teorik çerçeveler, liberal ve cumhuriyetçi yurttaşlık

¹ H. Cain ve N. Yuval Davis, “The Equal Opportunities Community’ and the Anti-Racist Struggle”, *Critical Social Policy*, 29(Autumn), 1990, s. 6.

paradigmaları sürecin içerdiği karmaşık dinamikleri ve yarattığı dönüşümleri açıklamada yetersiz kalmaktadır. Gerek ulusal yurttaşlığın kuruluşu, yani kimin “haklar kullanabilme hakkına” sahip olacağına ilişkin etnik, sözleşmecî ve çokkültürcü modeller, gerekse yurttaşlığın soy kütüğü içerisinde ayırt edilebilen liberal ve sivik cumhuriyetçi yurttaşlık geleneklerinin farklılıklarına rağmen etnik, sınıfsal ve cinsiyete dayalı dışlayıcılıkları bakımından ortak bir dağarcıktan beslendikleri söylenebilir. Siyasal kuramın temelindeki insan-yurttaş kurgusu yalnızca soyut evrenselliği bakımından değil, siyasal olanın ve aidiyetin alanı bakımından da sürekli sınırlar üretme potansiyelini taşır.

Yurttaş “olmaktan” yurttaşlık “yapmaya”: Liberal ve Cumhuriyetçi yurttaşlık gelenekleri

Marshall’ın modern yurttaşlığa ilişkin tarihsel analizinde yurttaşlığın ana eksenini kişisel, siyasal ve sosyal haklar oluşturmaktadır². Marshall’ın formülasyonunda yurttaşlık, haklarla tanımlanan belli bir hukuki statü olmanın ötesinde, bu haklar ekseninde deneyimlenen bir bağlılık türü, kişinin siyasi bir cemaate üyeliğini sağlayan bir kimliktir de. Ancak yurttaşlık hakların yanı sıra birtakım ödev ve sorumluluklarla da tanımlanmaktadır. Yurttaşlık tartışmalarına yön veren eksenlerden biri de bu haklar ve sorumluluklar dengesine ilişkindir. Bu anlamda haklar temelli liberal yurttaşlık geleneğinden farklı olarak, sivik³ cumhuriyetçi yurttaşlık geleneği, modern yurttaşlık düşüncesine ödev ve sorumluluklara vurgu yaparak ulaşmaktadır. Eski Yunan polislerinin dünyasını temel alan bu gelenek sivik sorumluluklar, *polis*’in -yani ortak siyasal bütünü- yararına, *oikos*’un -yani şeylerin ve kişilerin özel ve maddi dünyasının- arka plana atılması ve yurttaşın, siyasal aktör olarak inşa edildiği bir kamusal alan gibi “değerlere” yaslanır⁴. Sivik cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışında haklardan ödev ve sorumluluklara doğru bu vurgu kayması, kamusal süreçlere aktif katılımı temel alan, sembolik ve ahlaki boyutlar içeren ve bu yolla bir gruba aidiyete ve kimlik duygusuna gönderme yapan bir yurttaşlık anlayışını ortaya koymaktadır.⁵ Sivik yurttaşlık

² T.H. Marshall, döneminin Britanya’sından hareketle geliştirdiği kuramı, teleolojik ve evrimci niteliği nedeniyle eleştirilmekle birlikte, yurttaşlığın kapsayıcı dinamiklerini ön plana çıkarması bakımından, döneminin ruhunu yakalayan bir kuramdır. T.H. Marshall[1950], *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.

³ İngilizce *civic* sözcüğünü tam olarak karşılayan bir Türkçe sözcük yoktur. Bu ne nedenle, pek çok yazar Türkçe’ye uyarlanmış bir şekilde “sivik” kelimesini yazılarında kullanmaktadır. Sivil kelimesinden farklı olarak *civic*, kente ilgili, kente dair bir çağrışımı ve de bir “ruhu”, “zihniyeti” ifade etmektedir. Yurttaş olmaya dair ahlaki bir kod, bir ruh ve zihniyet olarak normatif bir içeriği olan sivik kelimesi için Türkçe’de “yurttaşça” gibi bir kelime kullanılabilirse de, *civic* yalnızca yurttaş değil, arka planda orta sınıfın değer, ruh ve davranışına gönderme yapmaktadır.

⁴ R. Lister, “Citizenship: Towards a Feminist Synthesis”, *Feminist Review*, 57(Autumn), 1997, s: 32.

⁵ Bazı yazarlar sivik cumhuriyetçi geleneğin aidiyet duygusunun etnik değil de sivik bir bağlanma olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini ileri sürmelerine karşılık, Benhabib’in belirttiği gibi, ethnos-demos simetrisi gerçekte birbirini dışlayan karşıt konumlamalar olarak düşünülmemelidir. Ulus-devletlerin yurttaşlık anlayışları

geleneği, “haklara sahip olma hakkı”⁶ olan bir özne olma bilincine” gönderme yapmaktadır⁷. Sivik yurttaşlık düşüncesi güncel yurttaşlık tartışmalarında da çeşitli unsurlarıyla yer almaktadır. Cumhuriyetçi yurttaşlık geleneğinde yurttaşlık sadece bir statü değil, bir aktivite ve pratiktir. Ayrıca klasik cumhuriyetçi gelenek açısından sorumluluklarını yerine getirebilecek fırsatlar ve desteklerle donatılmayan bireylerin kamusal yaşama katılım pratiklerine angaje olması beklenemez⁸. Bu nedenle sivik yurttaşlık geleneğinin ödev ve sorumluluk vurgusu, özellikle savaş sonrası dönemin sosyal haklar paradigmasında da etkili olmuştur. İşin ilginç yanı, 1980’ler ve sonrasında hem yeni sağın hem de komüniteryanların⁹ pek çok Avrupa ülkesinde egemen olan haklar temelli (ve tabii sosyal haklar temelli olan) yurttaşlık anlayışına meydan okumada sivik cumhuriyetçiliğin kimi unsurlarını aynı anda öne çıkarmalarıdır¹⁰. Bu nedenle günümüzde neoliberal politikaların sivik cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışından ödünç aldığı ödev ve sorumluluklara ilişkin yeni tanımlamalarının yurttaşlık tertipleri açısından önemli sonuçları vardır.

Sivik cumhuriyetçiliğin yurttaşlık pratiklerine yönelik vurgusuna ağırlık vererek, modern yurttaşlık düşüncesine ilişkin Margeret Somers tarafından geliştirilen bir başka yaklaşım da yurttaşlığın farklı bağlamlardaki karmaşık ilişkisel boyutuna ve farklılığı konusuna işaret etmektedir. Somers yurttaşlığa ilişkin sosyolojik analizinde “yurttaşlığın kurucu bir süreç olduğunu, kurumsal olarak yerleşmiş bir dizi sosyal pratiklerden” oluştuğunu ileri sürer:

genelde her iki geleneğe de izler taşır. Üstelik *demos*, sivik bağlanma ve sözleşmeye bağlı yurttaşlık anlayışının kendisi de, çağrışımları kadar “ötekileri” kapsayıcı değildir. S. Benhabib, “Political Geographies in a Global World: Arendtian Reflections”, *Social Research*, 69(2), 2002, s: 557.

⁶ “Haklara sahip olma hakkı” ifadesi Hannah Arendt’e aittir. H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1967: 296.

⁷ E. Jelin, “Citizenship and Alterity”. *Latin American Perspectives*, 30(2), 2003, s: 315; Benhabib, *a.g.e.*, s.547 içinde.

⁸ A. Oldfield, “Citizenship and Community: Civic Republicanism and the modern world”, G. Shafir (der.), *The Citizenship Debate* içinde. Minneapolis & London: University of Minnesota Press, 1998, s. 79.

⁹ Komüniteryanizm (toplulukçuluk) ABD’de 1990’ların başlarında kamusal tartışmalarda egemen olan, hemen ardından Avrupa’da da sivil toplum, kamusal alan ve üçüncü sektör tartışmaları içinde gündeme gelen bir harekettir. Amitai Etzioni, Benjamin Barber, Michael Walzer gibi yazarlar bu akımın farklı kanallardan felsefi sözcülüğünü yürütmektedir. Amerikan bağlamında toplulukçuluk öncelikle taban düzeyinde sosyal katılıma ilişkin Amerikan geleneğine, aile ve arkadaşlık ağlarının, mahallelerin, yerel ve dinsel toplulukların, kendiliğinden ve gönüllü örgütlenmelerin aracılığına gönderme yapar. Hollanda bağlamında bu alan ileride ayrıntılı olarak değineceğim gibi toplumsal orta alan (*maatschappelijk middenveld*) olarak adlandırılan ve özel alan-devlet ve piyasa arasında konumlanan alandır. Yeni toplulukçular bu geleneğin özellikle toplumun moral yapısının düşüşe geçtiğine, bu nedenle de toplulukçu “ruh” yeniden canlandırılması gerektiğine inanırlar.

¹⁰ Özellikle yeni sağ ve de yeni solun yurttaşlık ödev ve sorumluluklarını vurgulayan yaklaşımlarında öne çıkan yükümlülük çalışma yükümlüdür. Bu vurgunun, refah devletinin yeniden yapılandırılması sürecinde özellikle göçmenler, alt sınıflar ve kadınların “yurttaşlığı” bakımından önemli sonuçları bulunmaktadır. Gönüllü çalışma programları, göçmen topluluğa yönelik hizmetlerde sorumluluk alınması, bakım işinin piyasalaşması sürecinde göçmen kadınların üstlendiği roller, bu vurgu ile beraber okunmalıdır.

Yurttaşlık pratikleri daha çok ulusal örgütlenmeler ve evrensel kurallar ile tikelliklerin ve çeşitli yerel siyasal kültürlerin eklemelenmesinden ortaya çıkar. Böylece yurttaşlık evrensel üyelik kuralları ve farklı tipteki sivil toplumların siyasal kültürleri ile bileşim içinde harekete geçirilen yasal kurumların ilişkisel matrisi aracılığıyla kurallaştırılan siyasal, yasal ve sembolik pratiklerin bir sonucu olarak yeniden kavramsallaştırılır. Bu yurttaşlık pratikleri siyasal kimliğin de bir kaynağıdır ve bu kimliğin hak temelli pozitif yurttaşlık kimliğine tercüme edilmesi tümüyle harekete geçirilme bağlamına bağlıdır¹¹

Modern gelenek içinde geliştirilen yurttaşlık tanımlarına yönelik bu eleştiriyi takiben Somers tarihsel bir süreç içinde İngiltere'deki yurttaşlık pratiklerini analiz ederken “yurttaşlık teorisinin kamusal alanların sosyolojisi ve onların sivil toplumların örgütsel pratikleri ile ilişkisini içermesi gerektiğini” ileri sürmektedir. Yurttaşlığın bir dizi pratikler olarak kavranması farklı düzeyde katılımlara vurgu yapar. Ehrkamp ve Leitner de yurttaşlığı devlet ve sivil toplum arasındaki etkileşimler sonucunda oluşan aktif bir inşa olarak görmektedirler. Bu yazarlara göre “yurttaşlığın sivil toplumdaki örgütlenmeler ve farklı coğrafi ölçeklerde sivik eylemler aracılığıyla yurttaşların devletin ötesinde angaje oldukları bir sosyal pratik olarak da algılanması gerekmektedir”¹². Somers'in yurttaşlık teorisine sosyolojik yaklaşımı, ulusal bağlamlar yanı sıra, bu pratiklerin harekete geçirilebileceği yerel, yerel-ötesi ve ulus-ötesi bağlamları yurttaşlık kuramı içine dahil etmeyi de olanaklı kılmaktadır. Böyle bir yaklaşım, yurttaşlık pratiklerinin daha görünmez ve enformel biçimlerini de hesaba katarak, yurttaşlık, kimlik, etnisite ve toplumsal cinsiyet arasındaki karmaşık ilişkilerin görünür kılınmasına yol açar.

Göçmen Kadınlar ve Yurttaşlık: Toplumsal cinsiyet duyarlı bir sentez olasılığı?

Kadınların yurttaşlığına ilişkin akademik tartışmalar son dönemlerde geniş bir literatür oluşturmuştur. Bu literatür, kadınlar ile yurttaşlık arasındaki ilişkiyi sorgulamaya açarken, yurttaşlık teorilerine kadınları “eklemenin” ötesinde, modern yurttaşlık düşüncesine hayat veren temel paradigmalara ilişkin kapsamlı bir feminist sorgulamayı beraberinde getirmiştir¹³. Yurttaşlığa feminist eleştiri, kadınların yalnızca “geç yurttaşlar” olmadığını öne sürerek, onların bu dışlanmışlık ve özel alanla ilişkilerinin, daha genel anlamda aydınlanma projesinin temel nitelikleri ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur¹⁴. Yurttaşlığın daha

¹¹ M. R. Somers, “Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy”, *American Sociological Review*, 58(5), 1993, s: 595-6.

¹² P. Ehrkamp & H. Leitner, “Beyond National Citizenship: Turkish Immigrants and the (Re) construction of Citizenship in Germany”. *Urban Geography*, 24(2), 2003, s. 129-31.

¹³ Örneğin bkz. C. Pateman, *The Sexual Contract*. Stanford, CA: Stanford University Pres, 1988; S. Walby, “Is citizenship gendered? *Sociology*, 28(2), 1994, s. 379-94; N. Yuval-Davis, *Gender & Nation*. London: Sage Publications, 1997; N. Yuval-Davis, “Women, Citizenship and Difference”, *Feminist Review*, (57), 1997, s 4-27.

¹⁴ N. Yuval-Davis, “The multi-layered citizen: citizenship in the age of globalization”, *International Feminist*

kapsayıcı bir şekilde düşünülmesine olanak veren tartışmalara rağmen, literatürde genellikle etnik azınlık ve göçmen kadınların konumu ihmal edilmiştir. Nitekim kadınlarla ilgili literatür ağırlıklı olan beyaz kadınların, göçmenler ile ilgili literatür de ağırlıklı olarak “renkli” erkeklerin deneyimlerine odaklanmıştır¹⁵. Özellikle siyah feminist düşüncenin katkılarıyla evrensel bir kadın deneyimi ve ezilme biçiminden bahsedilemeyeceği, farklı kadınlık konumlarının ve de deneyimlerinin bulunduğu önüne sürülmesi, feminist teoride deneyime ırk/etnisite, sınıf ve toplumsal cinsiyet gibi farklılıkları katan kesişimsel yaklaşımları gündeme getirdi. Son dönemlerde akademik feminizm ırk, etnisite ve ulus gibi konularla ilgili meselelerin toplumsal cinsiyet ve cinsellik gibi meselelerle ayrılamaz oldukları veya en azından kısmen birbirleri ile ilişkili olarak inşa edildikleri düşüncesiyle epey teorik ve ampirik çalışma üretmiştir¹⁶.

Göç çağında yurttaşlığı düşünmek formel/hukuki yurttaşlık tanımının ötesine geçilmesini gerekli kılmaktadır. Siyasal olanın alanın genişletilmesi, katılımın enformel biçimlerinin hesaba katılması ve özel alan ile kamusal alan arasındaki katı sınırların ötesine geçilmesi böyle bir yeniden düşünme için elzemdir. Bunlar sivik cumhuriyetçiliğe yönelik feminist eleştirinin katkıları olarak bir süredir tartışılan meselelerdir. Bunun yanı sıra göçmen kadınların yurttaşlığını düşünmek, ulusal sınırların içerisinde ve ötesinde, göçmen kadınların katılım pratiklerini etkileyen bir dizi yerel, ulusal, ulus-ötesi ve uluslararası dinamiklerin hesaba katılmasını da gerekli kılar. Formel ile enformel, özel ile kamusal, yerel ile yerel ötesi arasında böyle bir sentez denemesi, gündelik yaşam ile küresel dinamikler ve sosyal, ekonomik ve siyasal yapıları bir arada düşünmemizi sağlar. Böyle bir yurttaşlık arayışı gerek liberal yurttaşlık düşüncesinin evrenselciliğinin gerekse sivik cumhuriyetçi geleneğin kamusal ve siyasal olana ilişkin kavrayışlarının sorgulanmasını gerektirir. Bu bağlamda ben de, göçmen kadınların yurttaşlığını görünür kılmada “insanın failliği” düşüncesine yer veren ve her iki yurttaşlık geleneğine de toplumsal cinsiyet duyarlı bir perspektiften yaklaşan bir kavramsal çerçeveyi benimsiyorum. Somers, Lister ve Siim gibi yazarları takip ederek, “çeşitli düzeylerde katılıma ilişkin bir dizi pratik olarak” yurttaşlığın “sadece sosyal yapılarla

Journal of Politics, 1(1), 1999, s: 119.

¹⁵ Kofman İngiltere’de yasal yurttaşlık haklarına sahip olsalar da ırksal ve cinsel ayrımcılık nedeniyle tam yurttaşlık haklarından yararlanamayan siyah ve etnik azınlık grubu kadınları da içeren bir literatürün son dönemlerde geliştiğine ancak genel olarak etnik azınlık kadınların yurttaşlık tartışmalarında ihmal edildiğini vurgulamaktadır. Bkz. E. Kofman, “Citizenship for some but not for others: spaces of citizenship in contemporary Europe”, *Political Geography*, 14(2), 1995, s: 121-137; E. Kofman et al., *Gender and International Migration. Employment, Welfare and Politics*. London: Routledge, 2000.

¹⁶ Örneğin bkz. R.W. Connell, *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press, 1987 ; U. Narayan., *Dislocating cultures: Identities, traditions, and third-world feminism*. London & NY: Routledge, 1997 ; U. Narayan & S. Harding, *Decentering the center: Philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*. Indiana University Press, 2000.

diyalektik bir ilişki içinde değil, sosyal ilişkilere de gömülü olarak kavrandığı” bir yurttaşlık kavramsallaştırmasını kullanıyorum.¹⁷ Bu kavramsallaştırmada siyasal olanın tanımı da daha geniştir:

(Siyaset) sosyal faillerin ve kurumların sosyal ya da fiziksel çevresini sürdürmek ya da dönüştürmek ile ilişkilidir... Dolayısıyla siyaset bütün gruplar, kurumlar (formel ve enformel) ve toplumlar içinde ve arasında bulunan, kamusal ve özel yaşamı kesen bir olgudur¹⁸

İnsan failliği düşüncesi özerk seçim yapma yeteneğine gönderme yapar. Kuşkusuz failliğin bütün ifadeleri yurttaşlık oluşturmaz. Ancak yurttaş olarak hareket etmek, öncelikle faillik duygusunu gerektirir. Yurttaş olarak hareket etmek ve kolektif eylemde bulunmak sonuç olarak yine bu faillik duygusunu besler. Bir dizi hakları içeren resmi bir siyasal statü ve geniş bir katılım anlayışıyla tanımlanan pratikleri kombine eden bir yurttaşlık yaklaşımı, toplumsal cinsiyet, etnisite ve sınıfı birbiri ile ilişkişel bir çerçeve içinde ele almaya da olanak tanımaktadır. Çünkü burada faillik eden kişi Virginia Held’in adlandırdığı şekliyle “*ilişkişel kişi*”dir¹⁹. Böyle bir kombinasyon, Martin’in öne sürdüğü gibi, faillik düşüncesinin yanı sıra eşitsizlikleri sürdüren ya da dönüştüren siyasal yapılara da dikkat çeker... “Bu yurttaşlık anlayışı çok çeşitli yer ve süreçlerle ilişkişel olarak var olabilen iktidar ağlarının kavşağına siyasal mücadele ve failliği yerleştirir”²⁰. Glenn de, ırk/etnisite ve toplumsal cinsiyeti algılanan farklılıklar etrafında örgütlenen -normların, kültürün, sembollerin ve pratikler de dahil olduğu- karşılıklı olarak inşa edilmiş ilişkiler sistemi olarak tanımlanan bütünleşik bir çerçevede kavrar. Bu bütünleşik çerçevede, ırk/etnisite ve toplumsal cinsiyet analitik kavramlar olarak üç temel niteliği paylaşırlar: “Bu kavramlar, inşaları *temsiller ve maddi koşulları* içeren ve *iktidarın* kurucu bir unsur olduğu *ilişkişel* kavramlardır²¹. *İlişkişellik* etnisite ve toplumsal cinsiyet gibi kategorilerin birbirleriyle ilişkişel olarak konumlanarak anlam kazanımlarını ifade eder. Irk/etnisite ve toplumsal cinsiyet dikotomilerinde, egemen kategori “normal” ve bu nedenle “şeffaf” kılınırken diğerleri farklı ve problematik kabul edilir. Glenn’e göre ilişkişellik öncelikle karşıtına bağlı olan egemen kategorileri sorunsallaştırdığı için önemlidir. Karşıtlık, evkadınları ve hizmetçileri, reformcular ve

¹⁷ R. Lister, *Citizenship: feminist perspectives*. Houndmills: Macmillan, 1997, s: 37; M.R. Somers, “Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy”, *American Sociological Review*, 58(5), 1993, s: 587-620.

¹⁸ D. Held, *Models of Democracy*, Cambridge, Polity Pres, 1987, s. 275, 277’den aktaran R. Lister, *Citizenship: Feminist...*, 1997, s. 26.

¹⁹ V. Held, *Rights and Goods: Justifying Social Action*, Chicago: University of Chicago Pres, 1984; V. Held, *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*. Chicago & London: University of Chicago Pres, 1993.

²⁰ Martin, P. M. (2004), “Contextualizing Feminist Political Theory”, L. A. Staeheli et al. (der.), *Mapping Women, Making Politics* içinde. NY & London: Routledge, 2004, s. 24-5.

²¹ E. Glenn, *Unequal freedom: How race and gender shaped American citizenship and labor*. Cambridge, MA: Harvard University Pres, 2002, s:12-3.

reformun hedefi olanlar, sömürgeciler ve sömürgeler örneklerinde olduğu gibi “bağlı kimlikler”in oluşumu açısından önemlidir²². İlişkisel, bu kategorilerin sabit, durağan bir şekilde tanımlanmasını da engellemektedir.

Yurttaşlık, sadece yasal bağlam ve haklarla ilişkili bir şey olmasının ötesinde, aile, sağlık, sosyal yardım ve refah gibi gündelik yaşamın örgütlendiği alanlarda her gün yinelenerek yaşanan müzakere ve mücadelelerle de şekillenen bir aidiyet forumudur. Bir başka deyişle yurttaşlık gündelik yaşamda bio-siyasal, sınıfsal, etnik, toplumsal cinsiyete ilişkin bir dizi rasyonalitenin etkisi altında biçimlenir. Lister’in de belirttiği gibi enformel olan katılıma yönelik vurgu, sivik cumhuriyetçi geleneğin dar biçimde tanımladığı siyaset alanına meydan okumaktadır²³. Siyaset alanının genişletilmesi, bütün enformel ve sivik katılım biçimlerinin siyasal yurttaşlığın ifadesi olarak kabul edilmesi anlamına gelmez. Siyasetin alanını genişletmeye yönelik bu çaba, siyasetin kamusal dünyasının dışında gerçekleşen bazı eylemlerin, kamusal alandaki siyasetle bağları olduğunun, bu alana etkide bulunabileceğinin ve de yurttaşlık mücadelesinin bir parçası olabileceğini vurgulamaktır. Yurttaşlık hem kapsayıcı ve özgürleştirici hem de nüfusun bazı kesimleri için disipline edici ve dışlayıcı dinamiklere sahiptir.

Hollanda’da Yurttaşlık, Toplumsal Cinsiyet ve Etnisite

Beğenelim ya da beğenmeyelim, biz Hollandalılar- avukat ya da şair, baron ya da işçi fark etmez, hepimiz *sivik*’iz²⁴.

-Huizinga, J. ,*Spirit of the Netherlands*, (1934)²⁵

Yurttaşlık kavramı, genel olarak Batı’da olduğu gibi, Hollanda’da da 1980’li yılların sonlarından itibaren gerek siyasi gerekse akademik alanda yeniden güncelleşen bir kavram haline gelmiştir. Tarihsel olarak Hollanda’da yurttaşlığın oluşumu hem liberalizmin hem de toplulukçuluğun etkisi ile gerçekleşmiştir. En genel anlamıyla liberal nosyonların 18. yüzyılın sonlarından itibaren, toplulukçu nosyonların ise 20. yy’ın ilk yarısında daha ağırlıkta olduğu

²² E. Glenn, *a.g.e.*, s. 14.

²³ R. Lister, “Feminist Citizenship Theory: An Alternative Perspective on Understanding Women's Social and Political Lives”, *Women and Social Capital* Konferansı, London, 2005, s. 21.

²⁴ Sivik sözcüğünün Hollandaca’daki karşılığı *burgerlijk* sözcüğüdür. *Burger*, burjuvaziye gönderme yapsa da, erken modern dönemin kent sakini ya da bir ülkenin yurttaşı anlamına gelmektedir. Kullanıldığı yerlere bakacak olursak, örneğin *burgerlijke stad* medeni durum, *burgerlijke wetboek* medeni kanun anlamına gelmektedir. *Burgerschap* ise yurttaşlık anlamına gelmektedir. Hollandalı ünlü kültür tarihçisi Johan Huizinga, Hollandalıların sivik kültürüne vurgu yaparken, Hollanda’da egemen *burger* ruhunun sınıflar arası mesafeyi kapatan bir şey olduğunu ileri sürmekteydi. Huizinga, Hollandalıların, aynı orta sınıf zihniyetini paylaştığını belirtirken *burger*’i sosyal değil kültürel bir kategori olarak ortaya koymakta idi. Bkz. H. te Velde, “How High did the Dutch Fly? Remarks on Stereotypes of Burger Mentality”, A. Galema et al. (der.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness* içinde. Amsterdam: Atlanta GA, 1993, s: 71.

²⁵ H. te Velde, *a.g.e.*, s: 60.

söylenbilir²⁶. 1950’ler sonrası yurttaşlık tartışmasının sönükleştiği, yurttaşlık kavramının da “demode” olarak algılandığı yıllar olmuştur. 1960’lı yılların yeni toplumsal hareketlerinin dili yurttaşlık değil, katılım ve değişime ilişkindi. Bu siyasal canlanma beraberinde 1960’lar ve 70’ler, bireyselleşmenin hız kazandığı, Hollanda toplumuna özgü, mezhepsel ayrım çizgileri üzerinden oluşan sütunların sosyolojik tabanının erimeye başladığı, siyasetin daha çoğulcu formlara bürünmeye başladığı yıllar olmuştur. 1980’lerden itibaren ise yurttaşlık, bu kez neoliberalizm ve “göçmen sorunu” bağlamında siyasal ve akademik tartışmaların merkezine yeniden otururken genel olarak bütün Avrupa’da da temel bir tartışma konusu haline gelmişti. Gerek Hollanda yurttaşlığının tarihsel mirası, gerekse günümüzde göçmenler üzerinden yürütülen yurttaşlık tartışmalarının toplumsal cinsiyete ilişkin önemli yanları bulunmaktadır.

“Beyazlık” ve Kadınların Yurttaşlığı

Hollandalı kadınların kamusal alanda eşit yurttaşlar olarak hak talepleri, kolonyal tarih içinde ve kolonyal söylemle etkileşim içinde ortaya çıkmıştı. 19. yy’ın ikinci yarısında sosyal liberalizm Hollanda’daki en güçlü siyasal ve entelektüel hareketti. Liberalizm oy hakkı ve parlamenter demokrasinin yaratılmasında önemliydi. Liberaller genel olarak oy hakkından yana olmakla birlikte kadınlara oy hakkı verilmesini açık bir şekilde dillendirmiyorlardı. Stuurman bu durumu yurttaşlığın iş piyasasına katılımı ile vücut bulan, topluma üretici bir katkı ile temellendirilmesi ile açıklar. Stuurman, kadınların ücretsiz emeğini kapsamayan bu söylemi “üretici erdem” olarak adlandırmaktadır²⁷. 19. yy’ın sonu ve 20. yy’ın başlarında kadınların oy hakkı ve eşit yurttaşlık talepleri, bir anlamda bu “üretici erdem”in kendilerinde de olduğunu kanıtlama mücadelesi olarak yürümüştür. Maria Grever ve Berteke Waldijk gibi tarihçilerin çalışmaları Hollanda’da kadınların yurttaşlığının inşa edilmesinde kolonyal söylemin rolünü açığa çıkarmaktadır²⁸.

19. yy Hollanda’da burjuva kimlik oluşumu dönemi idi. Stuurman’a göre 19. yy’ın sonunda burjuva liberalizmi önceden sahiplendiği üretkenlik erdemi dilini, çalışkanlık

²⁶ J. Bussemaker, “Vocabularies of citizenship and gender: the Netherlands”, *Critical Social Policy*, 18(56), 1998, s. 333-354.

²⁷ S. Stuurman, *Wacht op onze daden: Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse stat*, Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1992, s. 370; Bussemaker, “Vocabularies of...”, 1998, s: 334 içinde.

²⁸ Bkz. M. Grever, “Moral purity and whiteness: feminist visions of the nation at the Dutch Women's Exhibition in 1898. *Thamyris Mythmaking from Past to Present (Special Issue-Overcoming Boundaries: Ethnicity, Gender and Sexuality)*”, Gert Hekma ve Isabel Hoving(der), 7(1&2), 2000, s: 225-248; M. Grever & B. Waaldijk, *Transforming the public sphere: the Dutch national exhibition of women's labor in 1898*. Durham: Duke University Press, 2004; B. Waaldijk, “Colonial Constructions of a Dutch Women's Movement”, K. Röttger & H. Paul (der.), *Differenzen in der Geschlechterdifferenz-Differences within Gender Studies: Aktuelle Perspektiven der Geschlechterforschung* içinde. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1999, s: 285-299.

yüklemi ile zenginleştirerek bir sivik ve siyasal erdem olarak ortaya koymaya başlamıştır²⁹. Bu dönem aynı zamanda Hollanda kolonyalizminin “etik politika” ile emperyalist bir ton kazanmaya başladığı bir dönemdir. Bu anlamda Hollanda’nın kolonyal gücünün şiddetle genişlettiği ve yoğunlaştırdığı, ulusal bilincini güçlendirdiği yüzyıl döneminde Hollandalı feministler ulusa katılmak için yeni olanaklar keşfetmiştir: İşgücünün verimliliğini sağlama, kolonilerdeki işgücünün eğitimi ve denetimi ve kamusal ahlakın temini. Oosterhuis da, 19. yy sonu ve 20. yy ilk yarısında psikologlardan, doktorlara ve öğretmenlere, sosyal görevlilerden eğitim uzmanları ve din adamlarına Hollanda’da özellikle alt sınıfları- ve elbette kolonilerdekileri- “medenileştirmeyi” hedefleyen bir psiko-hijyen doktrininin egemen olduğunu ifade etmektedir. Buna göre çalışkan ve verimli bir hayat, iyi bir aile düzeni, tutumluluk ve sorumluluk ahlakı burjuva demokratik yurttaşlığın köşe taşlarıydı³⁰. Bütün bu değerler kuşkusuz gerek özel gerekse kamusal alanda toplumsal cinsiyetlenmiş bir rol dağılımı temelinde tanımlanıyordu.

Hollanda’da kadınlar için yurttaşlığın sınıf ve ırk/etnisite yanlı inşası, etik politika döneminde kadınların kolonilerin kamusal yaşamında oynadığı rollerle pekiştirilmiştir. Etik politika kadınların da kamusal alana yoğun katılımını gerektiren eğitim, misyonerlik, sağlık ve sosyal hizmetler gibi yeni etkinlik alanları yaratmıştır. Bu politikaların bir bölümü, özellikle eğitim atılımları, kolonilerdeki yerli kadınlar için önemli faydalar sağlasa da, Waaldijk’ın vurguladığı gibi ırksal ayrımcılığın temellerini değiştirmemişti. Bu nedenle ırksal kategoriler karşılaşmaların zeminini belirleyen bir unsur oldu. Hollandalı kadınlar 1919 seçme ve seçilme haklarını elde etseler de, kolonilerdeki yerliler için 1910’da *onderdaan* statüsü ile yasal bir form kazanan ikinci sınıf-tabii yurttaşlık iki grup kadın arasındaki ilişkiyi ortaya koyuyordu. Kadınlar, eşitlik taleplerinde, “beyazlıkları” temelinde bir eşitlik mücadelesinin izini sürüyorlardı³¹. Locher-Scholten ve Waaldijk, özellikle Endonezya’daki Cavalı kadınlar arasından eşitlik mücadelesini destekleyen ve kadın dayanışmasının tarafları olarak faaliyet gösteren kadınların, gerek Hollanda feminist tarih yazımında gerekse, kendi çağdaşı

²⁹ S. Stuurman, *a.g.e.*; M. Grever, “Moral purity and... s: 233 içinde.

³⁰ H. Oosterhuis, “Self-Development and Civic Virtue: Mental Health and Citizenship in the Netherlands (1945-2005)”, *Osiris*, 22(1), 2007, s: 224-7.

³¹ 1919’da Hollanda’da oy hakkını elde etmelerine rağmen, kolonilerdeki kadınların oy hakkı yoktu. Örneğin Endonezya’da yürütülen oy hakkı mücadelesinde Hollandalı kadınlar öncelikle kolonideki hizmetleri ve kolonyal projeye katkılarını vurgulamak suretiyle kendileri için oy hakkını savunmuşlardı. Bkz. Locher-Scholten, E., *Women and the colonial state : essays on gender and modernity in the Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam: Amsterdam University Pres, 2000, s: 31.

Hollandalı feministler tarafından asla özgürleşim mücadelesindeki akranları olarak görülmediğinin altını çizmektedirler³².

Ortaklaşmacı Demokrasi, Hoşgörü ve Kadın Yurttaşlar

1919'da Hollandalı kadınların seçme ve seçilme haklarına sahip olmaları sonrasında da sivil haklara ilişkin kimi yasal eşitsizlikler varlığını korumaktaydı. Hollanda refah devleti ile ilgili çalışmalarında Bussemaker, kültürel düzeyde Hollanda'da, diğer Batı Avrupa ülkelerine kıyasla, Hristiyan ahlakının bir hayli egemen olduğunun altını çizmektedir. Bu nedenle Hollanda refah devletinde, erkeğin ekmek kazanan taraf olduğu ve kadınların annelik rollerinin ön planda olduğu bir aile yapısının temel alındığı pek çok çalışmada vurgulanmaktadır³³. Kadınların oy hakkını elde ettikleri dönem aynı zamanda Hollanda'daki sütunlaşma döneminin kurumsallık kazanmaya başladığı bir dönemdi. 19. yy sonunda sütunlaşma ile yeni bir korporatizm formu ortaya çıkmıştı. Hollandalı ünlü siyaset bilimci Lijphart sütunlaşma ile ilgili çalışmalarında Hollanda gibi derin bir şekilde parçalara ayrılmış bir toplumun nasıl olup da siyasal istikrarı sürdürebildiği sorusuna yanıt aramıştır. Lijphart'ın bu soruya yanıtı parçalı alt-kültürlerin elitleri arasındaki istişare ve işbirliği ile şekillenen pragmatik bir uzlaşma ve güç paylaşımı olmuştur. Lijphart bunu ortaklaşmacılık (*consociationalism*) olarak adlandırmış, daha sonra "konsensüs demokrasisi" kavramını kullanmıştır³⁴. Ancak Becker Hollanda korporatizminin belirgin bir niteliği olan konsensüalizmin, konsensüs ile karıştırılmaması gerektiğini ileri sürmektedir:

Bu [konsensüalizm], tartışmalı konularla normatif olarak kurumsallaşmış bir baş etme yolu ve gündelik yaşam içerisine kök salmış bir birbiriyle konuşma ve ortak çözüm bulma kültürüdür... Etkili bir korporatizmde belli bir sosyo-ekonomik genel çıkara olan bağlılık esastır... Konsensüalizm, zayıf tarafı genel çıkara ilişkin

³² Örneğin kolonideki Endonezyalı kadınlara oy hakkının verilmesi konusunda her zaman tereddütlü olan Hollandalı feministler, bu tereddütlerini onların "eğitimsiz", "geleneklerin ve dinin kısıncında" olarak tanımlayarak savunmuşlardır. Bkz. B. Waaldijk, "Subjects and Citizens: Gender and Racial Discrimination in Dutch Colonialism at the End of the 19th Century". G. Ö. Hålfðanarson (der.), *Discrimination, Imperialism and Fascism*, Edizioni Plus, 2003, s: 110. Oysa Scholten, o dönemde Endonezyalı feministlerin savunduğu oy hakkının yalnız eğitimli ve üst sınıf kadınların ulaşabileceği bir hak olarak formüle edilmesine rağmen bunun Hollandalı hemcinslerince yok sayıldığını belirtmektedir (E. Locher-Scholten, *a.g.e.*, s: 29.) Günümüzde göçmen kadınları "kurtarma" ve entegre etme mücadelesinde bu ikinci sınıf yurttaşlığa benzer bir yurttaşlık tahayyülünün etkileri belirgindir.

³³ J. Bussemaker, "Gender and the separation of spheres in twentieth century Dutch society: pillarisation, welfare state formation and individualisation", *Gender Participation and Citizenship in the Netherlands*, J. Bussemaker, R. Voet (der), Aldershot Ashgate, 1998; T. Knijn, "Participation through Care? The Case of the Dutch Housewife", J. Bussemaker, R. Voet (der), *a.g.e.*; A.C. Korteweg, "Welfare Reliance and the Politics of Subject-Formation...", *The RC 19 Annual Conference: Welfare state restructuring: processes and social outcomes*, 2-4 Eylül 2004, Sciences-Po Paris.

³⁴ A. Lijphart, "Consociational democracy". *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 1969, s: 207-225; A. Lijphart, *Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*, Yale University Press New Haven and London, 1984.

egemen yoruma razı etmeye zorlayan, egemenliği hegemonyaya dönüştüren bir mekanizmadır³⁵.

Aslında istişare ve danışma yüzlerce yıllık çok parçalı bir toplumda gelişen tipik bir Hollanda siyasal yönetim geleneği olarak kabul edilmektedir³⁶. Köklerini 16. yüzyılda bulan dinsel hoşgörü sonucunda marjinalleşmekten kurtularak genişleyen “egemen azınlıklar”, ortaklaşmacı yönetimin toplumsal tabanını oluşturmuştur³⁷. Ortaklaşmacılık ve 20. yy’ın başlarında tam formunu alan sütunlaşma, bu hoşgörü pratiğinin kurumsal zeminini yaratmıştır. Tarihsel olarak farklı dinsel gruplar ve mezheplerle birarada yaşama geleneği anlamında Hollanda hoşgörüsü günümüzde eşcinsellik, ötanazi, kürtaj ve hafif uyuşturucuların “hoşgörülmesi” pratiğinde kendisini göstermekte ve bu yaygın ünü pekiştirmektedir. Ancak Kickert, bu hoşgörünün pek üzerinde durulmayan bir ayna yüzü de olduğunu altını çizmektedir: “Kayıtsızlık ve başkaları hakkında tasalanmama”. Hollandalı sosyolog Hondius da Hollanda’da, “aynı fikirde olmadıklarına ya da yasalara aykırı olanlara tahammül etmek, tolere etmek” anlamına gelen “*gedogen*” olarak bilinen pasif bir hoşgörü formunun egemen olduğunu ileri sürmüştür. Hondius, bu pasif hoşgörünün, ayrımcılığın en yaygın biçimlerinden olan hoşgörüsüzlüğün pasif formu olan kaçınma ile yakın olduğunu belirtmektedir³⁸. “Kendi” ve “öteki” arasında radikal bir farklılaşma temelinde alındığında çokkültürlülük, farklılıkları “hoşgörmekten”, farklı olandan kaçınmaya ve artık “hoşgörmemeye” kolaylıkla geçebilir.

Sütunlaşma ve korporatizm temelindeki siyasal modelin kadın yurttaşlar açısından önemli sonuçları vardır. Öncelikle toplumsal hayatın her alanında mezhepsel ayrım çizgilerinin egemenliği kadınların katılımının önünde önemli bir engel olarak belirlemektedir. Dinsel sınırlamalar ve mezhepsel elitler etrafında örgütlenen hayat, kadınlara ancak hane etrafında gelişen sınırlı bir katılım alanı bırakmaktaydı. Bunun yanı sıra sütunlaşma, kadın

³⁵ U. Becker, “Miracle by Consensus? Consensualism and Dominance in Dutch Employment Development”, *Economic and Industrial Democracy*, 22(4), 2001, s: 471.

³⁶ W. Kickert, “Beneath consensual corporatism: traditions of governance in the Netherlands”, *Public Administration*, 81(1), 2003, s: 135.

³⁷ Hollanda eyaletler, bölgeler, kentler, ticaret ve meslek birlikleri, dernekler temelinde özerk birliklerin egemen olduğu tarihsel bir mirasa sahiptir. Bölgelerin birleşmesinden oluşan Cumhuriyet dönemi boyunca da temel hedef bölgelerin ve şehirlerin kendi özerkliğini korumasıydı. Devlet otoritesini merkezileştirmek yönünde her girişim dirençle karşılaşıyordu. Ortak kimi hedefler için, ticaret akışının sağlanması, ortak dış tehdit ya da doğal tehditler karşısında önlem alınması için kentlerin varlıklı ve tüccar ailelerinden oluşan yönetici elitler çeşitli farklılıklarla, Protestanlar ve Katolikler arasında varolan farklı gruplarla, düşüncelerle uğraşmak zorundaydı. Ticari elitler ancak bu farklılıkları örgütleyerek uluslararası ticari çıkarlarını sürdürebilirlerdi. Pragmatik uzlaşmalar istikrarlı ve düzenli bir toplumu garanti etmeliydi. Ticari elitler için durum böyleyken, Protestan din adamları için de ahlaki dogmatizm ve Kalvenist ahlak hayatı şekillendiriyordu.

³⁸ D. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens*, Den Haag, SdU Uitgevers, 1999, s. 9.

örgütlenmelerinin de sütunlar çerçevesinde örgütlenmesine yol açmaktaydı³⁹. Bussemaker 1920-1960 arası dönemi kapsayan kurumsallaşmış sütunlaşma yapısı içinde sosyal hayatın temelini aile olduğu ve kadınların sosyal ve biyolojik olarak farklı olduğu yolundaki düşüncenin genel olarak kabul gördüğünün altını çizmektedir⁴⁰. Bu nedenle sütunlaşmanın örgütlenme yapısı içerisinde gelişen refah devleti anlayışı da bu miras üzerinde yükselmiştir. Literatürde yaygın olarak kabul edilen olgu, Hollanda refah devleti düzenlemelerin, görece geç gelişmesine rağmen toplumun her alanını saran kapsamlı bir örgütlenme oluşturduğu ve güçlü bir eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkileri rejimine yaslandığıdır⁴¹. Plemper da, refah devletinin kurumsallaşmasından önceki dönemde kadınların yardımseverliği kamusal faaliyetlerini genişletmede bir strateji olarak kullandıklarını belirtmektedir⁴². Özellikle 2. Dünya Savaş ve öncesindeki dönemde gönüllü faaliyetler kadınların kamusal yaşama katılımı için tek alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Hollanda kadın hareketinin kolonyal ve emperyal bağlantıları üzerine çalışan yeni feminist tarihçilerin tezleri ile bir arada düşündüğümüzde, kamusal alanda paralel bir iktidar stratejisi olarak kullanılan sosyal hizmet ve bakım alanının (gerek gönüllü gerekse ücretli iş formunda), Hollandalı kadınların yurttaşlığının inşasında merkezi bir önemi olduğunu söyleyebiliriz. Görece geç ve yavaş endüstrileşme, endüstriyel kadın emeğinin görece küçüklüğü ve işgücünün Hollanda dışı nüfusla takviyesi (gerek kolonilerdeki plantasyonlardaki kadın emeği, gerekse göçmen işgücü), Hollandalı kadınlara daha başından hizmetler alanında katılım ve gönüllü çalışma alanını bırakmıştı. Kadınlar böylelikle işsizliği arttırmadan topluma katkıda bulunabilecekler üstelik bunu hane içindeki sorumluluk alanlarını dışarıya doğru esnetmek yoluyla, toplumdaki egemen toplumsal cinsiyet normlarıyla herhangi bir çatışma içine girmeden yapabileceklerdi⁴³. Kadınları haneden özgürleştirmek yerine, “toplumu haneleştirme” stratejisi, “kadın meziyetleri” olarak kabul edilen bakım işi, duygusal destek ve iletişim kadınların bu kez iş piyasasına girişlerini meşrulaştıran araçlar olarak kullanılmasına yol açmıştır. Kolonyalizmin etik politika ile

³⁹ 1960’ların yeni kadın hareketlerine dek, kadınlar “geleneksel” kadın örgütlenmeleri içerisinde yer almışlardır. Bu geleneksel kadın örgütlenmeleri *Katolik Kadınların Klübü, Hollanda Ev Kadınları Örgütlenmesi, Hollanda Çiftçi Eşleri Örgütlenmesi, Hollanda Katolik Çiftçi Eşleri Örgütlenmesi* gibi örgütlenmelerdi. (M. Leijenaar, “Political Empowerment of Women in the Netherlands”, *Gender, Participation and Citizenship in the Netherlands*, J. Bussemaker ve R. Voet (der), 1998, s. 93)

⁴⁰ J. Bussemaker, “Gender and the separation...”, s.25-37.

⁴¹ K. Ganesh, et al., “Culture, Welfare and Everyday Life: The Articulation of State and society”, K. Ganesh, et al. (der.), *Care, Culture and Citizenship: Revisiting the Politics of the Dutch Welfare State*, Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, s:1-25 ; J. Bussemaker, R. Voet, *Gender, Participation...*; T. Knijn, & F. Van Wel, F., *Zorgen voor de kost* Utrecht: Uitgeverij SWP, 1999; A.C. Korteweg, “Welfare Reliance and the Politics of Subject-Formation...”

⁴² E. Plemper, “Women's strategies in Dutch philanthropy”, *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 7(4), 1996, s: 365-382.

⁴³ SLUV, Blauw Map/Stichting Landelijke Unie van Vrijwilligers. Amsterdam, 1989; Plemper, a.g.e.

dönüşmeye başladığı dönemlerden itibaren, savaş öncesi ve sonrası dönemin gönüllü faaliyetlerine, refah döneminin sosyal hizmetlilerine uzanan süreçte bu sürekliliği görmek mümkündür.

Son dönemlerde kadın politikaları Hollandalı kadınların “özgürleşiminin tamamlanmış olduğu” kabulü ile neredeyse bütünüyle göçmen kadınlara odaklanmakla birlikte, özellikle iş piyasaları, ücretler ve yönetsel kademeler açısından veriler “tamamlanmış bir “özgürleşimi” yansıtmaktan uzaktır.⁴⁴ Hollanda’da 1960’ların bireyselleşme, sekülerleşme ve özgürleşme dönemi sonrasında kadınların ücretli işgücüne daha yoğun olarak katılmaya başlaması sonrasında da, toplumsal cinsiyet rejimi erkeğin ekmek kazanan kadınınsa temelde bakım işini yarı-zamanlı ücretli bir işle kombine ettiği “bir buçuk modeli” olarak adlandırılan bir aile formunda devam etmiştir. Fortuijn’in belirttiği gibi “toplumsal cinsiyet sözleşmesi” bakımından Hollanda toplumu bir “ev hanımı sözleşmesi” modelini sürdürmektedir⁴⁵. Bu model, kadınlar için yarı-zamanlı bir iş piyasası, gönüllü çalışma ve toplumsal orta alandaki “aktif yurttaşlık” politikalarıyla desteklenmektedir. Hizmet alanlarının piyasalaşması, işgücünün esnekleşmesi sürecine eşlik eden “aktif yurttaşlık” çağrısı, piyasa koşullarında kendi kendine yetebilen, girişimci, esnek ve toplumsal cinsiyet yansız bir yurttaşı ön plana çıkarmaktadır. Bu normun dışında kalan “yurttaşların”, devlet, piyasa ve toplulukla ilişkilene sürçlerinde farklı sorumluluklar üstlenmeleri beklenmektedir. Alt sınıfların, göçmenlerin ve kadınların aktif yurttaş ideali karşısındaki konumları nüanslıdır.

“Çokkültürlü Drama”nın Ardından...

Günümüzde üçüncü dalga kadın hareketinin birinci ve ikinci dalga kadın hareketinin özgürleşim projelerine yönelik, post-kolonyal perspektiften yapılan eleştirilere rağmen, Hollanda’daki güncel feminizm ağırlıklı olarak, Müslüman- Hollanda’daki terminoloji ile *allochtoon*⁴⁶- kadınları kurtarmaya yönelik bir başka dalga içinde neo-muhafazakar ve

⁴⁴ 1990’daki gelişmeler sonrasında Hollanda literatürde dünyadaki ilk “yarı-zamanlı ekonomi” olarak adlandırılmaya başlanmıştır. (J. Visser, "The first part-time economy in the world: A model to be followed?" *Journal of European Social Policy*, 12, 1999, s: 23-42.) Hollanda’da kadınların işgücüne katılım oranları hala pek çok Avrupa ülkesinin gerisindedir. Çalışan kadın sayısı artsa da, çalışma saatleri, ücretler ve geçici iş sözleşmeleri ile ilgili veriler toplumsal cinsiyet eşitliğini yansıtmaktan uzaktır. Son verilere göre Hollanda’da çalışan kadınların hemen hemen % 70’i yarı zamanlı olarak çalışmaktadır. Bkz. A. Merens & B. Hermans, *Emancipatiemonitor 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009, s: 26.

⁴⁵ J. Fortuijn, “City and Suburb: Contexts for Dutch Women's Work and Daily Lives”. J. M. J. Momen (der.), *Women of the European Union: The Politics of Work and Daily Life*, London&NY: Routledge, 1996, s: 217-228.

⁴⁶ Hollanda’da yabancı yerine kullanılan ama hukuki bir ilişkiden çok etnik kökene ve batı dışı dünyadan gelenlere gönderme yapmak için kullanılan *allochtoon* kavramı, yerli yani, *autochtoon* kavramlarının karşılığı olarak kullanılmaktadır. Hollanda Merkez istatistik Bürosu’nun (CBS) tanımına göre *allochtoon*, “Hollanda’da yaşayan, ancak kendisi ya da ebeveynlerinden en az biri yabancı bir ülkede doğmuş kişidir”. *Allochtoon* kavramı

neoliberal politika ve söylemlerle yoğun bir ortaklık içindedir. Çokkültürcülük ve feminizmin birbirine karşıt anlayışlar olarak ele alınması, azınlık kültürünün kurbanları konumunda spesifik bir göçmen/etnik azınlık kadın algısını öne çıkarır. Böyle mutlak bir karşıtlık, azınlık kültürlerinin daha cinsiyetçi olduğu varsayımına dayanır ve kültürleri değişmeyen, durağan bütünlükler olarak ele alır. Böylelikle kültür, etnik azınlıklara, göçmen gruplara ait bir şey olarak algılanır. Batılı özne seçimler yapabilme yeteneği ile tanımlanırken, üçüncü dünyalı özne yalnızca “kültürünün” belirlediği gibi davranan taraf olarak resmedilir. 11 Eylül sonrasında dünyası bu türden bir dizi karşıtlığın çeşitli siyasi aktörlerin gündemlerinde hegemonik bir hale gelmesinde etkili olmuştur.

Hollanda’da 1990’lı yıllardan itibaren göçmenlere ilişkin politika değişikliklerini, toplumsal cinsiyet ve refah rejimleri ve neoliberal dönüşümlerle birlikte, Hollanda yurttaşlık modeline ilişkin daha kapsamlı bir bağlam içerisinde okumak gereklidir. O dönemden bu yana devam eden ve bir dizi dramatik olayın da eşlik ettiği göç ve yurttaşlık tartışmasının temelinde, Hollanda’nın uyguladığı çokkültürcü politikaların göçmenlerin entegrasyonunda büyük bir başarısızlığa yol açtığı argümanı yer almaktadır. Artık Hollanda “çokkültürlü bir cennet” değil, “çokkültürlü bir drama” olarak görülmekte, farklı siyasal konumlar arasında göçmenlerin entegrasyonu meselesine ilişkin yeni bir çerçevenin benimsenmesi gerektiği yolunda bir ortaklık kurulmaktaydı. 2002’de İslam ve göçmen karşıtı söylemleri ile “Hollanda kültürünün İslamlaştırılması”nı ortaya atan radikal sağ siyasetçi Pim Fortuyn’ın öldürülmesi, 2004’te yine İslam karşıtı radikalizmin önde gelen figürlerinden biri haline gelen Theo Van Gogh cinayeti, Hollanda’daki bu tartışmaların bir toplumsal histeriye dönüşmesine yol açmıştı. Hollanda’da medeniyetler çatışması” ekseninde gelişen yeni söylemin en temel niteliklerinden biri, kültürelleştirilen pek çok karşıtlığın kadınlar üzerinden dile getirilmesiydi. Göçmen kadınların gelenek ve İslamın kurbanları olarak kamuoyunda dramatize ediliş biçimleri ve entegresyon “piyasasının” temel proje gruplarından biri haline gelmeleri, yurttaşlık ve entegrasyon tartışmalarındaki dilin kültürel ve cinsel göndermelerle biçimlenişi toplumsal cinsiyetin etnik kültürel farklılıkların kuruluşunda ne kadar merkezi olduğunu göstermekteydi. Prins ve Saharso da Hollanda’daki entegrasyon tartışmalarında toplumsal cinsiyet boyutunun Hollanda’daki yeni realizmin temel niteliklerinden biri olduğunun altını

ile ilgili olarak yapılan en temel ayrım “Batılı” (*Westerse*) ve “Batılı olmayan allochtoon” (*niet-westerse allochtoon*) arasında yapılan ayırmadır. Yaygın kullanımıyla allochtoon, batılı olmayanlar için kullanılmaktadır. CBS’nin tanımları için bkz. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/methoden/begrippen/default.htm> (erişim tarihi 01Temmuz 2010)

çizmektedir⁴⁷. Bu tartışmalarda özellikle ön plana çıkan kadınlar, Faslı kadınlarla birlikte Türkiye kökenli kadınlardır⁴⁸.

Hollanda'nın gerek "çokkültürlü" dönemi gerekse son on yılda yaşanan gelişmeler ile oluşan manzarasında, "öteki" yurttaşlarla kurulan ilişkiler sadece bir kopuşu değil bir sürekliliği de içermektedir. 19. yüzyıldan itibaren güçlü merkezi yönetim anlayışına dayanan Fransa ve Almanya gibi ülkelerin aksine Hollanda refah devleti, sütunlaşmış toplum yapısı içerisinde korporatist ara örgütlenmeler ve kamusal destekli özel girişimlere dayanan tarihsel bir toplumsal orta alanda gelişme göstermiştir. Hollandacada "*maatschappelijke middenveld*" yani "toplumsal orta alan" olarak adlandırılan alan, "devlet ile yurttaşlar ve devlet ile ekonomi arasındaki aracı kurumlara ve gruplara" vurgu yapmaktadır⁴⁹. Bu terim eskiden beri kullanılan özel inisiyatif teriminden farklı olarak bu sektörün bütününe ve kurumsallaşmış boyutlarına gönderme yapmaktadır. Bu nedenledir ki, refah devleti ile ilgili tartışmalarda Hollanda zaman zaman "refah devleti" yerine "refah toplumu" olarak adlandırılmaktadır⁵⁰. Bunun en önemli nedeni, üçüncü sektörün daha başından itibaren refah sisteminin kurulmasında anahtar bir rol oynamasıdır. Bu niteliği tarihsel olarak 20. yy'ın başındaki dinsel ve siyasal çatışmaların çözümünde rol oynaması ile ilgilidir. Toplumsal orta alanda yer alan örgütler ve gruplar bir yandan otonomilerini korurken, bir yandan da kamusal fonlardan yararlanabilmişler, böylelikle sütunlar arası farklılaşma merkezi düzeyde eşit tanınma, kamusal destek ve özerklik garantisi ile birarada varolabilmişlerdir.

Sütunlaşma mirası ile paralel olarak sosyal refah hizmetlerinin, bürokratik yapıdansa, toplumsal orta alandaki aracı kurumlar yoluyla örgütlenmiş, bireysel girişim ve toplulukçuluğun harmanlandığı korporatist bir yapı içerisinde gelişmiş olması da, Hollanda'nın "göçmen çokkültürcülüğü" olarak tanımlanan örgütlenme yapısında etkili olmuştur. Göçmenler daha başından beri, Hollanda'nın sütunlaşma mirasının sağladığı çerçevenin de yardımıyla kendi dinsel, kültürel kurumlarını oluşturma ve gruba yönelik hizmetleri örgütlenme yoluna gitmişlerdi. Kolektif kimliklerin kamusal olarak tanınması pratiği

⁴⁷ B. Prins, ve S. Saharso, "In the spotlight: A blessing and a curse for immigrant women in the Netherlands". *Ethnicities*, 8(3), 2008, s. 368.

⁴⁸ Hollanda 2. Dünya Savaşı ertesinde sürekli bir göç ülkesi olmuştur. Hollanda'daki bugünkü göçmen nüfusun kökeni, eski Hollanda sömürgelerinden (Endonezya, Surinam ve Antiller) gelen göçmenler, göçmen işçiler (özellikle Fas ve Türkiye) ile siyasal sığınmacı ve mülteciler gibi çok çeşitli gruplara dayanmaktadır. Türkiye ve Fas'tan göç, işçi alımının durdurulduğu 1970'ler sonrasında da aile birleşimi, evlilik göçü veya düzensiz göç yoluyla devam etmiştir.

⁴⁹ T. Brandsen & W. van de Donk, "The Third Sector and the Policy Process in the Netherlands: A study in Invisible Ink", *Handbook on Third Sector Policy in Europe: Multi-level Processes and Organized Civil Society*, J. Kendall (der), Edward Elgar, Cheltenham London, 2009, s: 145.

⁵⁰ J.J. Rodger, *From a Welfare State to a Welfare Society: The Changing Context of Social Policy in a Postmodern Era*. Hampshire: Macmillan, 2000.

Hollanda'daki geleneksel farklılıkları, Katolik ve Protestanları ve de liberaller ve sosyalistleri marjinalleşmelerine yol açmadan az çok dengeli bir potada birleştirebilmişti. Ancak, Saharso'nun ileri sürdüğü gibi sütunlaşma, göçmenlerin dinsel-kültürel örgütlenmelerinin tanınmasının yanı sıra, etno-kültürel bir Hollanda kimliğini de pekiştirmiştir⁵¹. Bousetta da, göçmenlerin ve etnik azınlıkların sütunlaşmadan asla yararlanamadıkları belirtmektedir⁵². Hollanda'nın yerli sütunları az çok dengeli bir sınıfsal tabakalaşma ve elit yapısı barındırıyordu. Oysa göçle oluşan demografik yapıda, etnik azınlık grupları sosyo-ekonomik statüleri ile de karakterize edilmektedir. Bu nedenle göçmenlerle, kendi kimliklerini tanımak çerçevesinde kurulan ilişki, hiçbir dönemde geleneksel Hollanda sütunlarını oluşturan "içerideki farklılıklar" arasındaki ilişkiler dengesinde yürümemiştir. Bu anlamda göçmen gruplara ilişkin hizmet ve örgütlenmeler, örneğin "anti-sosyal aileler" olarak tanımlanan başka "problem gruplarına" yönelik sosyal hizmetler çerçevesi içerisinde yürütülmüştür⁵³.

Başlangıçta kendi anavatanlarına dönüş ve Hollanda'daki dönemlerinde de çıkabilecek sorunları minimum düzeyde tutmaya yönelik bir çabadan ibaret olan göçmenlere yönelik sosyal hizmet, 70'lerin sonlarından itibaren genişlemeye ve "sosyal uyum" perspektifini genişletmeye başlamıştır. "Ötekilik" ve farklılık algısı bu dönemde de belirgindi ve göçmenlerle uğraşması gereken "uzmanlara" ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu amaca yönelik olarak spesifik kurumlar oluşturulmaya, grup temelinde ve kategorik bir yaklaşımla aynı köken ülkeden olanlara yönelik kurumsal bir çerçeve oluşmaya başlamıştır⁵⁴. Bu bağlamda, göçmenlerin örgütlenmesi süreci ile göçmenlere yönelik kurumsal sosyal hizmetin örgütlenmesi süreci birbirini besleyen ve zorunlu olarak birbiri ile iç içe geçen bir süreçti. Değişen siyasi ortam, ana toplumun göçmenlere yönelik politika alanını genişletmesi ve bu alanın farklılıkların yönetimi için farklı aktörlerin müzakeresine açık hale gelmesi göçmen örgütlenmelerini de etkilenmiştir. Dernekler, kuruldukları dönemde tipik erkek alanlarıydı ve kadınların sorunlarına yer açmaya yönelik çabalar dernek içerisindeki erkek egemenliği ile mücadeleyi gerekli kılıyordu. Devletle kurulan *klientalist* ilişkiler ve bunun ürünü olan elit

⁵¹ S. Saharso, "Headscarves: A Comparison of Public Thought and Public Policy in Germany and the Netherlands", *CRISPP*, 8(3), 2005.

⁵² H. Bousetta, "Citizenship and political participation in France and the Netherlands: reflections on two local cases", *New Community*, 23(2), 1997, s: 229.

⁵³ J. Rath, "The Netherlands. A Dutch treat for anti-social families and immigrant ethnic minorities", *The European Union and Migrant Labour*, 1999, s: 147-170; van der Haar, *Ma (r) king Differences in Dutch Social Work. Professional Discourse and Ways of Relating to Clients in Context*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dutch University Press, Amsterdam, 2007.

⁵⁴ Örneğin 1990'ların sonlarında kentlerde azınlık grubu temelinde oluşturulmaya başlanan ve 2000'li yıllarda dağıtılan Danışma Kurulları (*adviesraden*) bu çerçevede değerlendirilebilir.

yapısı kadınların göçmen örgütleri içinde arka planda kalmalarına yol açan nedenlerden biri olarak görülebilir. Dernek işinin, yerel ve ulusal yönetimlerden alınacak sübvansiyonlar ve “*allochtoon*” bürokrasisi ile ilişkilere bağlı olması bu işin “uzmanı” olan kişilerce yürütülmesi düşüncesini pekiştirmektedir.

Aslında kadınlar başlangıcından beri topluluk örgütlenmelerinde yer almaktaydılar. Göçmen dernekleri içerisinde kazanılan deneyimler özellikle göçmenlere yönelik politika ve sosyal hizmet alanlarının oluşmasında etkili olmuştu. Paradoksal bir biçimde, derneklerin büyük harfli siyaseti bakımından ikincil bir konumda olmak, kadınların ana toplumun sosyal sektörü ile ilişkili bir alanda deneyim kazanmalarına yol açmış görünmektedir. Göçmen örgütleri içerisindeki deneyim, göçün ilerleyen zamanlarında, bu alanda aktif roller üstlenen kadınların ana toplumun eğitim, refah, sosyal hizmetler gibi alanlardaki çeşitli kurumlarında da varlık göstermelerine ve seslerini duyurmalarına vesile olmuştu. Diğer yandan da bu örgütlenme deneyimi, Hollanda kadın hareketi içerisinde varlık gösterme mücadelesi ile de paralel yürümekteydi. 1990’lardan itibaren neoliberal politikalar paralelinde, refah ve entegrasyon gibi alanların hızla piyasalaşması ve dev bir “endüstriye” dönüşmesi sürecinde, göçmenler ve özellikle göçmen kökenli kadınlar, eğitim, refah ve sosyal hizmetler gibi alanların gerek “müşterileri” gerekse, bu sektörde faaliyet gösteren “aracılar” olarak ön plana çıkmışlardır. Bu bağlamda siyasal gündemin temel tartışmalarından biri haline gelen göçmenlerin entegrasyonu ve “kadın sorununun” refah devletinin çözülmesi ve neoliberal gündemlerle şekillenen bir ekonomi politiği bulunmaktaydı.

Drama Demokrasisi ve “Ehil Olmayan Yurttaşlar”

Refah reformları ve entegrasyon politikaları beraberinde yürüyen yurttaşlık tartışmalarında “*allochtoon vrouwen*”, yani göçmen kadınlar meselesi yukarıda da değindiğimiz gibi Hollanda kamuoyundaki tartışmalarda geniş yer tutmaktadır⁵⁵. Göçmen, özellikle de Müslüman kadınlara yönelik şiddet, namus cinayetleri, görücü usulü evlilikler, “ithal gelinler”, bekaret tabusu, cinsellik vb. konular medyada geniş bir şekilde yer almakta, belgesellerden, televizyon programlarına, tiyatrolardan, seminerlere pek çok alanda *allochtoon* kadınların geri kalmışlığı (*achterstand*) tartışılmaktadır. Entegrasyon ve özgürleşim programlarında, göçmen kadınların izolasyondan kurtarılması, Hollanda toplumuna katılması hedeflenmektedir. Bir topluluk ve problem kategorisi olarak göçmen

⁵⁵ Kuşkusuz problem kategorisi olarak tanımlananlar sadece etnik azınlık kadınlar değildi. Zaman zaman yoğunluğu ve önceliği değişmekle birlikte “başı boş –Faslı- gençler” (*hangjongeren*), “radikalleşen-Türk- gençler” gibi etnikleştirilen “problem kategorileri” yanı sıra, anti-sosyal aileler, bekar anneler gibi farklı gruplar kamuoyunda sıkça tartışılmakta ve politikaların konusu olmaktadır.

kadınların dramatize edilmesi, siyasaların oluşumu ve uygulanması sürecinde de etkili olmaktadır. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren kamuoyunda ve medyada tartışıldığı yönleriyle “Müslüman kadınlar meselesinin” yoğun bir proje alanı haline geldiğini görüyoruz. Çeşitli derneklerden, refah kurumlarına ve bu alanda çeşitli hizmetler sunan şirketlere kadar pek çok aktör göçmen kadınların Hollanda toplumuna entegrasyonları ile ilgili çalışmalarda yer almaktadır.

Bir siyasi sorunun adlandırılması, tanınması ve kamusal meşruiyet kazanması sembolik bir mücadelenin konusudur. Uitermark ve Duyvendak sosyal sorunların medyatikleşmesinin bir önemli sonucunun siyasetin duygularla yüklenmesi ve kamusal ahlakın konusu haline gelmesi olduğunu belirtir⁵⁶. Bu nedenle neoliberal yönetim döneminde “medyada işi iyi yapmak” bir siyasa sürecini yürütmek bakımından önemli bir koşul haline gelmektedir. Bu nedenle Uitermark ve Duyvendak “drama demokrasi” kavramını kullanmaktadır:

Siyasetin ve siyasaların bu şekilde dramatizasyonu kurumsal aktörlerin (danışmanlık firmaları, devlet birimleri, danışma konseyleri, siyasetçiler gibi) daha çok birer yardımseverlik kuruluşu gibi hareket etmelerine yol açmaktadır. Meşruiyetlerini güvence altına almak ve bir sonraki kaynak dağıtımında kendi örgütlenmelerinin ahlaken ve iktisadi olarak üstün olarak algılanmasını sağlamak için, devamlı bir şekilde genel kamunun ahlaki hissiyatları ile oynamaktadırlar... Sorunları çözmek için yapılan müdahaleler tabandaki etkileri temelinde değil, daha çok kamusal alanda nasıl temsil edildikleri temelinde değerlendirilmektedir⁵⁷.

Siyasa sürecinin, sorunların medya ve kamuoyunda adlandırılıp tanımlanması süreci ile yakından bağlantılı hale gelmesinin yanı sıra, sorunların çözümüne ilişkin de farklı bir yaklaşım geçerlik kazanmıştır. Özellikle 2000’li yıllara kadar, devlet özgürleşim meselesinde temel değişim ajanı olarak ortaya çıkarken, entegrasyon politikalarındaki “bireysel sorumluluk” ve göçmen grupların entegre olma yükü yönündeki vurgu değişimine paralel, azınlık kadınların özgürleşiminde de vurgu bu yöne kaymıştır. Dahası, azınlık kadınlar ailelerinin ve gruplarının entegrasyonu için de göreve çağrılmaktadır. Oysa göçmen kökenli kadınlar, “kültürel nedenlerle” değil, gerek aile birleşimi sürecindeki bağımlı oturum hakkı düzenlemeleri, gerekse iş piyasalarına girdikleri ilk dönemlerden itibaren karşılarına çıkan yasal engeller ve dönüşüm halindeki iş piyasalarındaki eşitsizlik ve sınırlılıklardan kaynaklanan nedenlerle “kırılgan” hale gelmişlerdi. Göçmen kadınların özgürleşimi meselesinde teşhisin “kültürelleştirilirken” çözümlerin “bireyselleştirilmesi” çelişik bir durum ortaya koymaktadır. Bu nedenle önerilen çözümler son derece sembolik kalmaktadır. Üstelik

⁵⁶ J. Uitermark & J.W. Duyvendak, “Citizen Participation in a Mediated Age: Neighbourhood Governance in The Netherlands”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 2008, 32(1), s:114-134.

⁵⁷ J. Uitermark & J.W. Duyvendak, *a.g.e.*, s: 118-120.

bir yandan göçmen kadınlar “güçlendirilmek” istenirken, sorunların saptanmasında güçsüz ve kurban kadın stereotipleri ile göçmen kadınlar bir kez de Hollandalı kadınlar karşısında ikincilleştirilmektedir. Rose, içinde bulunduğumuz dönemde yönetimin konularının yeni yollarla ehil ve ehil olmayan yurttaşlar olarak düşünülenler arasında yeni ayrımlar oluşturan bir faaliyet etiği bakımından tanımlandığının altını çizmektedir⁵⁸. Bu anlamda *allochtoon* kadınlar etrafında örülü söylem alanı böyle bir “ehil olmayan” yurttaşlar kategorisine gönderme yapmaktadır. Toplumsal cinsiyet eşitliğine ihtiyacı olan grupların Müslüman kadınlara indirgenmesi ve grubun giderek homojenleştirilerek, problem kategorisi haline getirilmesi, grubun içindeki direnişleri ve değişim çabalarını görmezden gelir. Ayrıca göçmen kadınların sosyal, ekonomik, eğitsel konumları arkasındaki yapısal faktörleri ve iş piyasası, eğitim ve toplumsal yaşamdaki ayrımcılıkların da üzerini örten bir bakış açısıdır bu. Göçmen kadınlar meselesinin kamuoyunda ele alınışında bir başka eğilim de özgürleşim (ki aynı şey entegrasyon için de söz konusudur) kavramının içinin boşaltılmış olmasıdır. Neredeyse zorunlu dil kurslarına katılmak bile özgürleşim olarak kabul edilmektedir göçmen kadınlar için. Bu aslında az önce değindiğim güçsüz-ezilen-kurban göçmen kadınlar ile özgürleşmiş Hollandalı kadınlar karşıtlığı ile de ilgilidir. Göçmen kadınlar bütünüyle geri kalmış, kültürlerinin ve geleneklerinin kurbanları olarak tanımlandıklarında, grubun bütün üyeleri için oluşturulan politikalar bir minimum özgürleşme projesi sunmaktadır.

Etnik azınlık kadınlarla ilgili yeni yurttaşlık stratejilerinde ücretli işin yanı sıra “iyi ebeveynlik” yapmaya, gönüllü hizmetlere katılımı güçlendirmeye yönelik stratejiler de kullanılmaktadır. Bu etnik azınlık kadınların kamuoyunda problematize edilışleri ile de yakından bağlantılıdır. Örneğin etnik azınlık erkekler ve özellikle *allochtoon* gençler, suçluluk, rahatsızlık, radikalizm ile tanımlanırken, göçmen kadınlar edilgenlik ve gerilik ve iyi annelik yapamama ile problematize edilmektedir. Bu nedenle kadınlarla ilgili projelerin önemli bir kısmı da çocuk bakımı ve yetiştirilmesi, çocukların eğitimi gibi konulara odaklanmaktadır⁵⁹. Üstelik göçmen kadınlarla ilgili entegrasyon ve özgürleşim politikalarını refah reformları ile birlikte düşündüğümüzde, iş piyasasına katılım ve sivil katılıma yönelik vurgular birbirini tamamlar niteliktedir. Yurttaşların kendileri, aileleri ve topluluklarının refahından sorumlu kılınması, iş piyasasına ve gönüllü faaliyetler yoluyla toplumsal orta alanda görevler almaları yönündeki çağrı kuşkusuz sadece göçmenlere veya göçmen kadınlara

⁵⁸ N. Rose, “Community, Citizenship, and the Third Way”. *American Behavioral Scientist*, 43(9), 2000, s: 1395-1411.

⁵⁹ Örneğin 1990’lı yıllarda başlayan ve 0-7 yaş arasındaki göçmen çocukların evde desteklenmesine ilişkin olarak geliştirilen Opstap projeleri, göçmen kadınların entegrasyonu için de bir başlangıç noktası kabul edilmiştir. Günümüzde bu alan belediyeler ve irili ufaklı yerel refah örgütlenmeleri ve şirketler arasında oluşturulan bir dizi karlı proje alanına dönüşmüş durumdadır.

yönelik değildir. Sivik katılım, iş piyasasına katılım gibi “dezavantajlı kesimleri” disipline edici ve ayrıştırıcı bir perspektifle kullanılmaktadır. Bu nedenle gönüllü çalışma 1990’lardan bu yana gerek iş piyasasına en uzak kesimleri etkinleştirmek, gerekse yurttaşları kendi toplulukları ile ilgili sorunlarda sorumlu kılmak için hükümet programlarında da desteklenen bir yol olmuştur.

Sonuç

1980’lerin sonlarından itibaren yurttaşlık tartışması yeniden canlılık kazandığında sosyo-ekonomik bağlam 1950’lerden çok farklı olmakla birlikte, eski yurttaşlık nosyonuna ait kimi unsurlara yeniden değer kazandırılmıştır. Bu sadece Hollanda’ya ait bir olgu değildi kuşkusuz. Refah devletinin krizi, ulusal ekonomilerin uluslararasılaşması, artan uluslararası rekabet, hizmet temelli ekonomiye geçiş, özellikle Batı’daki demografik değişimler (nüfusun yaşlanması, kadınların iş piyasasındaki rollerinin artması ve küresel göçler gibi) beraberinde bazı yazarlar “hegemonik bir proje” olarak “küresel bir neo-liberal politik-ekonominin” gelişiminden söz etmektedirler⁶⁰. Bu küresel neoliberal politik ekonominin dinamikleriyle oluşan, yeni alt sınıfları, küresel ekonominin geniş kaybedenleri saffında küresel kapitalizmin mantığına karşıt, ancak ona eşlik eden bir başka nosyonun daha işlerlik kazandığını görüyoruz. Eski toplulukçu söylemin neoliberal dönemde karşımıza çıkan şekli, topluluk temelli bir yurttaşlık ahlakı diline sahip çıkmaktadır. Bir başka ifadeyle refah devleti sonrası dönemde sadece yurttaşlık hakları değil, yurttaşlığın kendisi denetim altına alınmalı, insanlar kendilerinin ve ailelerinin sorumluluğunu almalıydı. Aktif yurttaşlık, yurttaşlığı giderek daha fazla, iş piyasasına katılım ile tanımlamanın yanı sıra, birey-aile ve topluluk temelinde diğer sorumluluklara vurgu yapan ahlaki bir dili içermektedir. Bu anlamda sivik katılım, Avrupa refah devletlerindeki dönüşümler beraberinde sosyal politika alanında öne çıkarılan “aktif yurttaşlık” anlayışının temel bileşenlerinden biri haline gelmiştir. Bu anlayış, aslında yurttaşlığın kurulmasında 19. yy’ın “üretici erdem” dili ile toplulukçu yurttaşlık nosyonlarının yeni bağlamdaki bir alaşımı görünümündedir.

Lister’in altını çizdiği gibi, yurttaşlığın güncel anlamları ABD’deki yeni sağdan büyük ölçüde etkilenmiş ve hak sahipliği dili yükümlülükler dili ile ya da “komşuluk, gönüllü faaliyet ve yardımseverlik yoluyla yerine getirilen sorumluluğu” vurgulayan daha yumuşak versiyonlarla yer değiştirmiştir⁶¹. Batı Avrupa ülkelerinde birbiri ardına uygulamaya sokulan

⁶⁰ B. Jessop, “Liberalism, neoliberalism and urban governance: a state-theoretical perspective”, *Antipode*, 34(2), 2002, s: 455.

⁶¹ R. Lister, “Women, Economic Dependency and Citizenship”. *Journal of Social Policy* 19(4), 1990, s:453-4.

refah reformları döneminde siyasetçiler gerek ahlaki bir sorumluluk gerekse sosyal güvenlik ağında oluşan boşlukları doldurmaya yönelik bir çözüm olarak gönüllülük ve toplumsal hayata aktif katılım gibi vurguları sıkça kullanmaktadır. Her şeyden önce iş piyasasına katılım ve bireylerin kendilerinin ve ailelerinin sorumluluğunu alması temelinde şekillenen yeni yurttaşlık anlayışı ile göçmenler, uzun süreli işsizler, yalnız anneler, eğitimsiz ve alt-sınıf gençler, hastalar ve engelliler gibi sosyal yardım alan çeşitli kesimler “iyi yurttaşlığa” tehdit oluşturan sosyal kategoriler olarak tanımlanmaya başlanmıştır. Aktif yurttaşlık bu kesimlerin toplumsal dışlanmasının önüne geçecek bir yol olarak işlerlik kazanmıştır. Piyasa yurttaşı, kendine güvenen ve olabildiğince girişimci ve risk yönetimi normlarıyla kendi yönetimine dahil olan toplumsal cinsiyet yansız bir varlıktır⁶². Katılım, “her şeyi devletten beklememek” sloganının ötesinde sadece bireysel ahlaki bir çağrıdan değil, piyasa ile refahın ve sivil toplumla piyasanın iç içe geçtiği örgütlü ve kapsamlı bir birlikteliğe de gönderme yapar. Hollanda’da tarihsel olarak gelişmiş bir alan olarak toplumsal orta alanının bugünkü piyasalaşmış yapısı bu birlikteliğe örnektir. Hollanda’da genel olarak üçüncü sektörün büyüklüğü dünya ortalamasının yaklaşık iki buçuk, Batı Avrupa ve diğer gelişmiş ülkelerin ise yaklaşık iki katıdır. Ülkedeki tam zamanlı istihdamın yaklaşık % 13’ün kar amaçlı olmayan sektörde yer almaktadır. Ayrıca sektör dev bir gönüllüler ordusunu da barındırmaktadır. Bu örgütlenmelerde çalışan gönüllülerin sayısı ülkedeki toplam ücretli istihdamın % 7,5’i kadardır⁶³.

Toplulukçuluğun Amerikan bağlamındaki temsilcilerinden Etzioni, Hollanda gibi modern Batı Avrupa toplumlarının ABD’den daha toplulukçu olduğuna işaret ederek, Amerikan’ın bu noktadan uzaklaşmak yerine buraya yakınlaşma ihtiyacı içerisinde olduğunu vurgularken Hollanda’da derin kökleri olan sivil toplum geleneğinin yanı sıra, bireysellik, gönüllülük ve toplulukçuluğun harmanlandığı gelişmiş bir refah sektörüne işaret etmekteydi⁶⁴. Avrupa’nın ilk sivil Cumhuriyeti olarak tarihsel bagajında önemli bir yeri olan neokorporatizm ve toplulukçu geleneğin, Amerikan neoliberal piyasa anlayışı ile uyumlu bir şekilde bir araya geldiği Hollanda modelinin Etzioni için örnek oluşturması şaşırtıcı olmasa

⁶² N. Rose, *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999; K. Scott, “The Dilemma of Liberal Citizenship: Women and Social Assistance Reform in the 1990s”, *Studies in Political Economy*, 50(7), 1996, s: 7-36.

⁶³ A. Burger & P. Dekker, *The nonprofit sector in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001, s: 10.

⁶⁴ Amitai Etzioni ile röportaj (NRC Handelsblad 30 Aralık 1994) için bkz. M. van Elteren, “Dissimilarities in Individualism and Communitarianism”. H. Bak, van Holthoon, F. , Kraabbendam, H. (der.), *Social and Secure? Politics and Culture of the Welfare State: A Comparative Inquiry* içinde. Amsterdam: VU University Press, 1996 s: 222 içinde.

gerek. Dahası tarihsel olarak gündelik kültürün içinde kök salan bireyciliğin, uzlaşmaları vurgulayan bir sosyal etikle uyumlu spesifik bir toplulukçuluk ile beraberliği, 1990’lardan sonra egemen hale gelmeye başlayan “kendi kendini yönetme” ethosuna dayanan refah modeli ile mükemmel bir uyum içindedir. Yurttaşlık rejimleri yalnızca etnik, dinsel ve ırksal ilişkiler açısından değil, refah ve toplumsal cinsiyet rejimleri ile ilişkili olarak kurulmaktadır. Neoliberal dönüşümler yurttaşlık söylem ve pratiklerinde önemli değişimler yaratmaktadır. Göçün karmaşıklştırdığı nüfus yapısı ve çeşitlilik ile beraber düşünüldüğünde bu gelişmeler yurttaşlık hiyerarşisine yeni boyutlar eklemektedir. Çeşitlik ve farklılıkları içeren kentsel alanlar, çeşitli toplulukların sosyal uyumunu hedefleyen yeni yönetim teknolojileri ile yurttaşlığın düzenlendiği alanlar olarak önem kazanmaktadır.

Bu makalede sivik katılım, topluluk ve neoliberalizmin güncel bileşimleri ile ortaya çıkan yurttaşlık tahayyüllerine etnisite ve toplumsal cinsiyetin kesiştiği bir noktadan bakmaya çalıştım. Bireylerin ve cemaatlerin sorumlulukları üzerinden aktif yurttaşlık çağrısının göçmen kadınların yurttaşlığı bakımından önemli sonuçları bulunmaktadır. Öncelikle, hizmet temininde birey, aile ve cemaate yalpan vurgu, ailelerin ve cemaatlerin bakım mekiğini dokuyan kadınlar açısından daha fazla ücretsiz hizmet anlamına gelmektedir. İkincisi, toplumun dezavantajlı kesimi olarak ötekinin ötekisi olarak göçmen kadınlar, yeni yurttaşlık nosyonunu hayata geçirecek ajanlar olarak entegrasyon sektörünün de baş müşterileri haline gelmektedir. Aktif yurttaşlık çağrısı özellikle dezavantajlı kesimler için toplumsal yaşama katılım yönünde olumlu değişiklikler yaratabilir. Ancak özgürleştirici eylem alanları yaratmaya yönelik toplumsal adalet temelli hareketler ile bağlantısız bir aktif yurttaşlık, göçmen kadınların “göçmenliklerini”, ve “farklılaşmış yurttaşlıklarını” pekiştirerek onların etnik, cinsiyet hiyerarşileri içerisinde konumunu, toplumsal uyumu riske atmadan yeniden üretilmesi anlamına gelebilir. Bir başka deyişle, neoliberal kentsel yönetim ilişkileri bağlamında, göçmen kadınların özgürleşim ve yurttaşlık mücadelelerinin, yurttaşları ehil olan ve olmayanlar olarak farklılaştıran piyasa rasyonallikleri tarafından “kolonileştirilmesi” tehlikesi vardır.

KAYNAKÇA

- Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1967.
- Becker, U. “ ‘Miracle’by Consensus? Consensualism and Dominance in Dutch Employment Development”, *Economic and Industrial Democracy*, 22(4), 2001, s: 453-482.
- Benhabib, S. “Political Geographies in a Global World: Arendtian Reflections”, *Social Research*, 69(2), 2002, s:539-566.

- Bousetta, H. "Citizenship and political participation in France and the Netherlands: reflections on two local cases", *New Community*, 23(2), 1997, s: 215-232.
- Brandsen, T. & van de Donk, W. "The Third Sector and the Policy Process in the Netherlands: A study in Invisible Ink", *Handbook on Third Sector Policy in Europe: Multi-level Processes and Organized Civil Society*, J. Kendall et al. (der), Edward Elgar, Cheltenham London, 2009, s: 140-158.
- Burger, A. & Dekker, P. *The nonprofit sector in the Netherlands*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001.
- Bussemaker, J. "Vocabularies of citizenship and gender: the Netherlands", *Critical Social Policy*, 18(56), 1998, s: 333-354.
- Bussemaker, J., "Gender and the separation of spheres in twentieth century Dutch society: pillarisation, welfare state formation and individualisation", *Gender Participation and Citizenship in the Netherlands*, J. Bussemaker, R. Voet (der), Aldershot Ashgate, 1998.
- Cain, H. & Yuval Davis, N. (1990). The Equal Opportunities Community' and the Anti-Racist Struggle. *Critical Social Policy*, 29(Autumn), 5-26.
- Connell, R. W. (1987). *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press.
- Ehrkamp, P. & Leitner, H. "Beyond National Citizenship: Turkish Immigrants and the (Re) construction of Citizenship in Germany", *Urban Geography*, 24(2), 2003, s: 127-146.
- van Elteren, M., "Dissimilarities in Individualism and Communitarianism". H. Bak, van Holthoorn, F. Kraabbendam, H. (der.), *Social and Secure? Politics and Culture of the Welfare State: A Comparative Inquiry* içinde. Amsterdam: VU University Pres, 1996
- Fortuijn, J. , "City and Suburb: Contexts for Dutch Women's Work and Daily Lives". J. M. J. Momsen (der.), *Women of the European Union: The Politics of Work and Daily Life*, London&NY: Routledge, 1996, s: 217-228.
- Ganesh, K., et al., C. "Culture, Welfare and Everyday Life: The Articulation of State and society", K. Ganesh, et al. (der.), *Care, Culture and Citizenship: Revisiting the Politics of the Dutch Welfare State*, Amsterdam: Het Spinhuis, 2005, s:
- Glenn, E. *Unequal freedom: How race and gender shaped American citizenship and labor*. Cambridge, MA: Harvard University Pres, 2002.
- Grever, M. "Moral purity and whiteness: feminist visions of the nation at the Dutch Women's Exhibition in 1898", *Thamyris Mythmaking from Past to Present (Special Issue-Overcoming Boundaries: Ethnicity, Gender and Sexuality; der. Gert Hekma ve Isabel Hoving)*, 7(1&2), 2000, s: 225-248.
- van der Haar, Ma (r) *king Differences in Dutch Social Work. Professional Discourse and Ways of Relating to Clients in Context*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dutch University Press, Amsterdam, 2007.
- Held, V., *Rights ad Goods: Justifying Social Action*. Chicago: University of Chicago Pres, 1984.
- Held, V., *Feminist Morality: Transforming Culture, Society and Politics*. Chicago & London: University of Chicago, 1993.
- Hondius, D. *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens?*, Den Haag, SdU Uitgevers, 1999.
- Jelin, E. , "Citizenship and Alterity", *Latin American Perspectives*, 30(2), 2003, s: 309-323.
- Jessop, B. "Liberalism, neoliberalism and urban governance: a state-theoretical perspective", *Antipode*, 34(2), 2002, s: 452-472.
- Kickert, W., "Beneath consensual corporatism: traditions of governance in the Netherlands", *Public Administration*, 81(1), 2003, s: 119-140.

- Knijin, T. & Van Wel, F., *Zorgen voor de kost* Utrecht: Uitgeverij SWP, 1999.
- Knijin, T., "Participation through Care? The Case of the Dutch Housewife", *Gender, Participation and Citizenship in the Netherlands*, J. Bussemaker ve R. Voet (der), 1998
- Kofman, E. "Citizenship for some but not for others: spaces of citizenship in contemporary Europe", *Political Geography*, 14(2), 1995, s: 121-137.
- Kofman, E. et al., *Gender and International Migration. Employment, Welfare and Politics*. London: Routledge, 2000.
- Korteweg, A. C. "*Welfare Reliance and the Politics of Subject-Formation: Women's Responses to Welfare Reform in the United States and the Netherlands*". Paper presented at the RC 19 Annual Conference: "Welfare state restructuring: processes and social outcomes". 2-4 Eylül 2004, Sciences-Po Paris.
- M. Leijenaar, "Political Empowerment of Women in the Netherlands", *Gender, Participation and Citizenship in the Netherlands*, J. Bussemaker ve R. Voet (der), 1998.
- Lijphart, A. , "Consociational democracy". *World Politics: A Quarterly Journal of International Relations*, 1969.
- Lijphart, A., *Democracies: patterns of majoritarian and consensus government in twenty-one countries*, Yale University Press New Haven and London, 1984.
- Lister, R. "Women, Economic Dependency and Citizenship". *Journal of Social Policy* 19(4), 1990, s: 445-467.
- Lister, R. *Feminist Citizenship Theory: An Alternative Perspective on Understanding Women's Social and Political Lives*. Paper presented at the Women and Social Capital, London, 2005.
- Lister, R. "Citizenship: Towards a Feminist Synthesis", *Feminist Review*, 57(Autumn), 1997, s: 28-48.
- Lister, R., *Citizenship: feminist perspectives*, Houndmills: Macmillan, 1997.
- Locher-Scholten, E., *Women and the colonial state : essays on gender and modernity in the Netherlands Indies, 1900-1942*. Amsterdam: Amsterdam University Pres, 2000.
- Marshall, T.H., *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, [1950] 2000.
- Martin, P. M., Contextualizing Feminist Political Theory. L. A. Staeheli, E. Kofman & L. Peake (der.), *Mapping Women, Making Politics* içinde. NY & London: Routledge, 2004.
- Merens, A. & Hermans, B., *Emancipatiemonitor 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek, 2009.
- Narayan, U., *Dislocating cultures: Identities, traditions, and third-world feminism*. London & NY: Routledge, 1997.
- Narayan, U. & Harding, S., *Decentering the center: Philosophy for a multicultural, postcolonial, and feminist world*: Indiana University Pres, 2000.
- Oldfield, A. "Citizenship and Community: Civic Republicanism and the modern world", G. Shafir (der.), *The Citizenship Debate*, Minneapolis & London: University of Minnesota Pres, 1998, s: 75-93.
- Oosterhuis, H. "Self-Development and Civic Virtue: Mental Health and Citizenship in the Netherlands (1945-2005)", *Osiris*, 22(1), 2007, s: 223-248.
- Plempers, E. "Women's strategies in Dutch philanthropy", *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 7(4), 1996, s: 365-382.
- Prins, B. & Saharso, S. "In the spotlight: A blessing and a curse for immigrant women in the Netherlands". *Ethnicities*, 8(3), 2008, s. 365-384.

- Rath, J., "The Netherlands. A Dutch treat for anti-social families and immigrant ethnic minorities", *The European Union and Migrant Labour*, 1999, s: 147-170.
- Rodger, J. J., *From a Welfare State to a Welfare Society: The Changing Context of Social Policy in a Postmodern Era*. Hampshire: Macmillan, 2000.
- Rose, N. "Community, Citizenship, and the Third Way". *American Behavioral Scientist*, 43(9), 2000, s: 1395-1411.
- Rose, N. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Saharso, S. "Headscarves: A Comparison of Public Thought and Public Policy in Germany and the Netherlands", *CRISPP*, 8(3), 2005.
- Scott, K., "The Dilemma of Liberal Citizenship: Women and Social Assistance Reform in the 1990s", *Studies in Political Economy*, 50(7), 1996, s: 7-36.
- SLUV, *Blauw Map/Stichting Landelijke Unie van Vrijwilligers*. Amsterdam, 1989.
- Somers, M. R. "Citizenship and the Place of the Public Sphere: Law, Community, and Political Culture in the Transition to Democracy". *American Sociological Review*, 58(5), 1993, s: 587-620.
- Uitermark, J. & Duyvendak, J. W., "Citizen Participation in a Mediated Age: Neighbourhood Governance in The Netherlands", *International Journal of Urban and Regional Research*, 2008, 32(1), s:114-134.
- te Velde, H., How High did the Dutch Fly? Remarks on Stereotypes of Burger Mentality'. A. Galema, Henkes, B. , H. te Velde (der.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness*, Amsterdam: Atlanta GA, 1993, s: 59-79.
- Visser, J. , "The first part-time economy in the world: A model to be followed?." *Journal of European Social Policy*, 12, 1999, s: 23-42.
- Yuval-Davis, N. "The multi-layered citizen: citizenship in the age of'glocalization'", *International Feminist Journal of Politics*, 1(1), 1999, s: 119-136.